

CZEŚĆ II

**LITERATUROZNAWSTWO
I KULTUROZNAWSTWO**

OŚWIECENIE GRECKIE

ARES CHADZINIKOLAU

1. Fanarioci. Poezja i proza

Po upadku Krety (1669) literatura grecka przeżywała kryzys. Skończyła się era Vikendiosa Kornarosa, a wpływy weneckie ograniczyły się do wysp Heptanezu. Równocześnie, w tych bezpłodnych latach, nastąpiło przetasowanie sił twórczych. Szczególnie na emigracji, w Wenecji, gdzie powstało Kolegium Flanginiano. Założycielem jego był mieszkaniec z Kerkiry, Thomas Flanginis. We wspomnianym Kolegium, które stało się duchowym schronem dla wykorzystanych Greków, wykładana była gramatyka grecka¹ (podręcznik opracował Konstantinos Laskaris), gramatyka łacińska (podręcznik E. Donato), filipiki *Engiklopedia (Encyklopedia Filologiczna)* Ioannisa Patusasa (wyd. w 1710 w Wenecji)², Wstęp do metrycznej sztuki J. Vlachosa oraz retoryka, logika, teologia i pedagogika.

I tak między Grecją, szczególnie między wyspami Jońskimi a Wenecją powstał niezwykle silny związek duchowy i materialny. O ile Grecy do XVII wieku wyjeżdżali na zachód, żeby uczyć i popularyzować wartości kultury antycznej, o tyle teraz przyjeżdżali na Zachód, żeby uczyć się. Uniwersytety we Włoszech (m.in. w Padwie) kształciły ogromną liczbę Greków nie tylko z terenów objętych wpływami Wenecjan, ale także z Krety, Cypru, Heptanezu, Peloponezu, Macedonii i w ogóle z Grecji kontynentalnej. Po powrocie do swojej ojczyzny mogli propagować nowe hasła i nowe wartości. Doświadczenia kultury zachodniej rozprzestrzeniały się bardzo szybko. W ten sposób „zarysowały się

¹ Zob. Karathanasis, A. 1975. *I flanginos scholii*. Thessaloniki. 38–40.

² Obejmowała m.in. dzieła Homera, Hezjoda, Pitagorasa, Arystotelesa, mity, bajki, opowiadania, poezję starogrecką i nowogrecką.

pierwsze objawy oświecenia nowogreckiego – dążenie do zjednoczenia i wewnętrznego wzmocnienia państwa. Cały rozwój oświecenia w Grecji opierał się przede wszystkim na działalności reformatorskiej ludzi pragnących wyprowadzić kraj z zastoju umysłowego i upadku politycznego”³.

Oświata obejmowała coraz szersze kręgi. Epicentrum znajdowało się w Konstantynopolu, w kręgu Patriarchatu i Fanariotów. Później przeniesie się ono do naddunajskich terenów.

Protektorami tego ruchu byli właśnie fanarioci (nazwa pochodzi od Fanaru, dzielnicy stambulskiej, gdzie znajdowała się siedziba patriarchatu, mieszkali potomkowie rodów bizantyńskich i plutokracja). Dzięki ich wiedzy, znajomości języków, sprytowi dyplomatycznemu, odegrali wielką rolę w państwie tureckim. Wkrótce stali się nauczycielami Turków, doradcami sułtanów, tłumaczami, kupcami, wyższymi urzędnikami. Ich potęga polityczna była tak wielka, że Turcy musieli się z nimi poważnie liczyć.

W 1774 układ rosyjsko-turecki w Kuczuk-Kajnardzi dał Grekom szczególne uprawnienia – stocznie mogły budować większe, szybsze, nowoczesne statki, a flota handlowa bez obaw i ograniczeń przepływała Bosfor i Dardanele, obsługiwała Morze Egejskie, Śródziemne, Adriatyckie i Czarne. A ponieważ coraz bardziej zaczęło szerzyć się piractwo morskie, Turcy zezwolili na lepsze uzbrojenie statków. Miało to kapitalne znaczenie dla późniejszej rewolucji greckiej (1821), kiedy część greckiej floty handlowej zamieniła się w flotę wojenną.

Handel w imperium tureckim był więc w dużej mierze uzależniony od Greków, ich transakcjach i przewozu.

Fanarioci dbali także o oświatę, zakładali szkoły, do swoich pałaców i dworów zapraszali twórców, artystów, uczonych, zreformowali Akademię Patriarchatu. Starali się także, by oświata była dostępna dla wszystkich a nauka bezpłatna. Zatrudniali dobrych i doświadczonych nauczycieli, np. Teofilosa Koridaleasa – filozofa i doskonałego interpretatora dzieł Arystotelesa oraz Aleksandrosa Mavrokordatos – filozofa i wybitnego lekarza⁴.

Piśmiennictwo fanariotów w dużej mierze przypominało tradycję bizantyńską – ekskluzywizm, encyklopedyzm, eklektyzm, kosmopolityzm. Te cechy można znaleźć w antologii wydanej przez greckie muzeum im. Flanginisa w Wenecji, pt. *Anthi ewlawias (Kwiaty pobożności, 1708)*⁵. Znalazły się tam sonety włoskie, pieśni w stylu safickim, greckie i łacińskie epigramaty, wiersze nowogreckie, erotyki cypryjskie oraz utwory prozatorskie. Język występuje tutaj jako środek uczuciowy, literacki i kościelno-retoryczny.

³ Chadzinikolau, N. 1986. *Literatura nowogrecka 1453–1983*. Warszawa–Poznań. 18.

⁴ Studiował także w Padwie, a pracę naukową o krążeniu krwi wydrukował w Bolonii w 1664 r.

⁵ Zob. Zoras, J. *I Panaja ke i sillogi „Anthi Ewlawias”*, „*Elliniki Dimokratia*”, 15 sierpnia 1949. 337–341.

Nikolaos Mavrokordatos (1680–1730), pierwszy władca Mołdawii i Wołoszczyzny⁶, autor utworów o tematyce filozoficznej i politycznej. Napisał też pracę naukową o obowiązkach poddanych, przeciwstawiając się poglądom N. Machiavellego. Lepsza była na pewno jego powieść typu francuskiego *Filotheu parerga* (*Uboczne zajęcia Filotheosa*). Tu też jednak dominował dydaktyczny scholastyzm. Jego dialogi przypominają Lubiana z Samosat.

Inny przedstawiciel tego rodu, Aleksandros Mavrokordatos (1754–1819), doznał wiele honorów i sławy. Był wielkim dragomanem, hegemonem Mołdawii. Często nazywano go „firaris” (uciekiniem), gdyż opuścił Mołdawię i udał się do Moskwy, gdzie zmarł. Pisał utwory dydaktyczno-moralistyczne, np. *Wosporos* (*Bosfor*), *Oniro* (*Sen*). W utworach swoich nie wychodził poza chłodny klimat fanariotów piętnastosylabowców.

Dionisios Fotinos (1769–1821) urodził się w Patras, ale większą część swego życia spędził w Porcie. Był kompozytorem i poetą. Pisał liryki, satyry, komedie. Sławny stał się dzięki *Nowemu Erotokritosowi* (*Neos Erotokritos*), nawiązując, a może bardziej parafrazując ostatni poemat literatury Krety i greckiego odrodzenia (*Erotokryt* Kornarosa). Utwór ten dzięki narracji i wplecionym pieśniom, był bardzo popularny w owych czasach. Został nawet przetłumaczony na język rumuński.

Szczególne miejsce w poezji fanariotów zajmuje Jorgos Sakellarios, lekarz z Kozani, przyjaciel Rigasa, z którym związał się w czasie studiów we Wiedniu. Patriolatra, kochał i cierpiał w swoich *Piimatia* (*Wierszoocy*). Zajmował się też tłumaczeniem oraz archeologią. Wydał też książkę pt. *Archeologia sinoptiki ton Ellinon* (*Archeologia Greków w skrócie*, Wiedeń 1796).

W Kozani urodził się także Michail Perdikaris (1799–1828). Studiował w Bukareszcie, a potem we Włoszech (medycynę). Często zmieniał miasta. Pracował w pałacach możnych jako nauczyciel i lekarz. Wiele rękopisów pozostało niewydanych, wśród nich *Rigas i kata Pseudofilellinon* (*Rigas albo przeciwko Pseudofilhellenom*). Utwór ten przypomina bardziej paszkwil przeciwko wybitnemu działaczowi oświecenia greckiego, Riasowi Fereosowi⁷. Nie znamy jednak całkowicie powodów napisania tego „pożarnego” paszkwilu, w którym sam autor w końcu się spalił. Można tylko przypuszczać, że spory emigracyjny nie ustępowały sporom krajowym.

Wymienimy tu jeszcze Skarlatosa Gikasa, który reprezentuje bezsprzecznie skrajny fanariotyzm. Wielbiciel języka oczyszczonego „katharevusa”. Był zdecydowanym przeciwnikiem języka ludowego. Pisał do patriarchy Kirilloso: „Nasz język zachorował, a może nawet i umarł... czas, by zmartwychwstał”.

⁶ Na terenach naddunajskich powstało w XVII i XVIII wieku największe skupisko fanariotów.

⁷ Vranusis, I.L. 1955. *I Prodromi*. Athine. 58.

Wybitnym malarzem tego okresu był Panajotis Doksaras (1700–1752), który opanował w stopniu doskonałym włoską technikę rysowania i malowania. Przełożył na język nowogrecki *Sztukę rysowania* Leonarda da Vinci, równocześnie sam napisał dzieło o malarstwie w języku ludowym.

Poezję religijną, historyczną i dydaktyczną uprawiał Kesarios Dapontes (1714–1784). Pochodził on z wyspy Skopelos, a swoje ostatnie lata spędził jako mnich w klasztorze na świętej górze Athos. W swoich książkach, jak nikt dotąd, opisał siebie, swoje osobiste uczucia, doznania i refleksje. Dominowały w nich humor, parodia i anegdotalizm. Te cechy oraz ludowa gminność zadecydowały o ich wielkim powodzeniu. Przepiękne są także opisy Porty, dardaneckiego wybrzeża. Jako pierwszy zastosował szesnastozgłoskowiec. Do znanych utworów Dapontesa zaliczamy: *Kathreftis ginekon* (*Zwierciadło kobiet*, Wenecja 1776), *Trapeza pneumatiki* (*Bank intelektualny*), *Kipos Chariton* (*Ogród Charyt*, 1881). Często jednak zdarza się, że w jego utworach pojawiają się wplecione obce zwroty i to utrudnia ich autentyczną percepcję. Natomiast mimo gadulstwa i prozaizmów utwory mają, np. w blisko 900 stronicowym *Zwierciadle kobiet*, swoje walory: prawdomówność, sprawiedliwość, szczerłość, bez hipokryzji, skoro autor oskarża nawet siebie.

Aleksandros Kalfoglus (1724–1795) nie wyszedł poza kręgi myślenia fanariotów, ale napisał wielki poemat (około tysiąca wersów) pt. *Ithiki stichurgia* (*Etyka wierszowania*), dedykowany wnukowi w Bukareszcie, któremu w utworze tym próbuje przekazać naukę o życiu. Oczywiście nauka ta oparta była na własnym doświadczeniu. Pisz o przyjaźni, o życiu w mieście, o przewrotnych, kosztownych kobietach i miłości. Utwór bez większych, jak u Dapontesa, wartości artystycznych. Nauka etyki, moralności zostały stłamszone dydaktyzmem i oschłym gadulstwem. Te same zarzuty można postawić poezji Patriarchy Kalinikosowi III (1713–1792).

Do najlepszych fanariockich twórców sztuki poetyckiej zaliczyć należy Athanasiosa Christopulosa (1772–1847), zwanego niesłusznie przez Aleksandra Sutsosa „nowożytnym Anakreontem”. Urodził się w miejscowości Kastoria (Macedonia), studiował w Bukareszcie oraz w Padwie medycynę i prawo. Zadebiutował książką *Grammatiki tis Eolodorikis* (*Gramatyka Eolsko-dorycką*), w której dowodził, że dzisiejszy język grecki jest dialektem eolsko-doryckim. Zrezygnował jednak ze skostniałych form stylistyczno-leksykalnych, zachowując styl ludowy. Z kolei napisał dramat *Achilleus*, tematycznie związany z antyczną tradycją. Niestety ta próba też była nieudana. Zgubiła go retoryka i gadulstwo. Dopiero dzięki lirycznym utworom *Lirika* (1811) stał się głośny i sławny. Królowały w nich miłosne i bachiczne uniesienia, radość chwili i igraszki dworskie, salonowe. Jako „syn Afrodyty” szczypie i flirtuje, raduje się i mdleje bez wstrząsu duszy. Obracał się przeważnie w antycznej tematyce, naśladował epigonów (np. Anakreonta z Teos). Brakowało mu jednak ognistej

pasji, żeby rozproszyć chłód mitologicznych alegorii. Męczące też były powtarzające się rymy czasownikowe. Mimo wszystko podobała się jednak lekka i frywolna poezja Christopulosa, wielokrotnie była wznawiana i tłumaczona na język włoski. Z sympatią odnosił się do niej wieszcz romantyzmu greckiego, Dionisios Solomos⁸.

Także utwory prozatorskie tego okresu – kroniki, powiastki i rozprawy filozoficzne – miały ten sam koloryt, tę samą stylistykę i obrazowanie. Pierwsze prozaiczne utwory w języku „dimotiki” pojawiły się jeszcze przed rokiem 1669. Nie miały jednak wielkich wartości literackich i językowych. Dopiero teraz język staje się organem uczuciowo-literackim i artystycznym. Wenecja staje się pierwszym ogniwem oświeceniowym dla Greków. Podobnie Ioannina, Porta, Bukareszt. Oświatowcy greccy zaciekle walczą o zniesienie analfabetyzmu wynikłego z czterystuletniego panowania tureckiego, o przygotowanie gruntu dla rozwoju duchowego i dalszego rozwoju intelektualnego.

Pierwszym ważnym utworem w tym okresie jest bezsprzecznie *Kronika Galaxidi* (miasteczka w Zatoce Koryńskiej). Ta ludowa opowieść, napisana w języku ludowym przez mnicha Eftimiosa Pendajotisa w roku 1703 roku, ma nie tylko wartości historyczne, ale i literackie. Autor kochał i podziwiał swoją małą ojczyznę oraz jej mieszkańców. Wzrusza się i uczestniczy w wydarzeniach i klimacie ludowej mitologii, wartościowej również ze względu na „język prowincji” – prosty, ciepły, szczery, barwny, plastyczny, bez ozdobników retorycznych, tak modnych w tym okresie. Wydarzenia historyczne spleta z legendami i fantastycznymi opowieściami. Choć nie miał on wielkiej wiedzy, potrafił jednak w sposób nieklamany i precyzyjny malować swoje poetyckie obrazy. Podziwiamy głównego bohatera, Charalambisa, który odwagą, zewnętrznym i wewnętrznym pięknem lekceważy niebezpieczeństwo, nawet śmierć. Śmierć nic nie znaczy, liczy się tylko „poświęcenie dla ojczyzny”. Święty obowiązek jest silniejszy od miłości życia.

W tym czasie Grecy zainteresowali się, obok kultury włoskiej, kulturą francuską, która bardziej odpowiadała umysłowości greckiej. Christodulos Pambelkis (1733–1793) przez wiele lat mieszkał we Wiedniu i tam zaczął tłumaczyć utwory Moliera i Racine’a. Równocześnie głosił kult rozumu człowieka, świeckości nauki, potępiał zabobony i przesady szerzone przez kler oraz kościelne „prawa objawione”. Za to, krótko przed śmiercią, został wyklęty przez kler. Przyjaciele, którzy wierzyli w niego, w wielkość jego umysłu, zorganizowali mu wielki, godny i okazały pogrzeb i na cmentarzu w Lipsku postawili pomnik.

Byli i tacy, którzy atakowali liberalizm oświeceniowy, reformatorskie tendencje językowe. Do nich zaliczyć należy wykształconego Athanasiosa Pariosa (1725–1815), który bezskutecznie starał się ośmieszyć nowe orientacje i poglądy

⁸ Solomos, D. 1955. *Panda*. Tom II. Athina. 22.

Greków, powracających ze studiów z Europy Zachodniej, szydził ze scholastycznych uczonych i retoryków książkowych. W *Christianiki didaskalia* (*Chrześcijańskim nauczaniu*) atakował założenia i zasady Rewolucji Francuskiej oraz poglądy szermierza greckiego oświecenia, Adamantiosa Koraisa. Natomiast Stergios Makreos w 1797 roku z zaciekleścią starał się obalić system heliocentryczny Mikołaja Kopernika.

Eugenios Vulgaris (1716–1806) należał do gorliwych zwolenników i tłumaczy Woltera. Był filozofem i reformatorem szkolnictwa. Pochodził z wyspy Kerkira, studiował we Włoszech. Wielki wpływ na jego poglądy wywarli: Leibniz, Locke, Wolff. Przez wiele lat wykładał w Ioannina, w Kozani, w Porcie (w Szkole Patriarchatu), w Atenach oraz w Lipsku. Od 1770 roku zamieszkał w Rosji, przez kilka lat był biskupem w Moskwie⁹, a nawet doradcą carycy Katarzyny II. Zmarł, mając 90 lat jako członek „Cesarskiej Akademii”. Do najbardziej znanych jego utworów należy *Logika*, która przez wiele lat była pożywką dla młodych entuzjastów nowych idei. Z czasem jednak młode pokolenie tak nasiąkło ruchem oświeceniowym, że *Logika* stała się symbolem „starego ducha”. W swoich pozostałych pismach historycznych, filozoficznych, poetyckich nie wyszedł poza język archaiczny. Zasadą Vulgarisa było wydanie ludowych opowieści (trzy tomy) Iosifa Vrienniu¹⁰.

Grecko-rosyjskie związki religijne w pełni wykorzystwała Katarzyna II. Wiedziała, że Grecy jako obywatele mocarstwa bizantyńskiego mogli uczestniczyć w wielkomocarstwowym planach Rosji, a szczególnie w wojnie ze zniechęconą Turcją.

Do uczniów Vulgarisa należał Iosipos Misiadakos (1730–1800). Urodził się w Rumunii. Studiował w Ioannina, w Atenach i Padwie nauki ścisłe, filozofię i pedagogikę. Przez wiele lat pracował w szkołach w Jassach i Bukareszcie, do których wprowadzał nowe, rozumowe metody nauczania oraz język ludowy „dimotiki”. Uczył też tłumaczenia starych utworów na język nowogrecki. Był zwolennikiem szkoły powszechnej. Twierdził, że nowopowstające z gruzów państwo greckie winno zająć się w przyszłości wychowaniem i kształceniem młodzieży na ludzi rozumnych i świątłych. I przez to często popadał w konflikty z otoczeniem. W swoich głównych dziełach: *Apologia* (*Obrona*, 1780) i *Teoria tis geografias* (*Teoria geografii*, 1781) domagał się powszechnej oświaty, jej unowocześnienia, nowego myślenia, zreformowania języka oraz szacunku dla tradycji i kultury. Znał doskonale język francuski, tłumaczył z francuskiego na grecki (m.in. utwory Woltera) oraz z greckiego na francuski. W pełni akceptował poglądy pedagogiczne Johna Locke’a, który stał się dla niego, jak dla Vul-

⁹ W 1779 roku zastąpił go inny przedstawiciel oświecenia greckiego, Nikiforom Theotokis (1731–1805) pochodzący również z Kerkiry.

¹⁰ Zob. Tomadakis, N. 1947. *O Iosifke i Kriti*. Athine.

garisa, teoretycznym przewodnikiem. Wyraźne wpływy autora dzieła *Thoughts Concerning Education* znajdziemy w książce *Pedagogia (Wychowanie)* Misiodakasa, wydanej w Wenecji w 1779 roku.

Gorliwym propagatorem oświecenia był Kosmas Etolos (1714–1779). Wędrował po Rumelii, Macedonii, Tracji, Epirze i Wyspach Jońskich, walczył o ocalenie ojczyzny przed grożącą jej dalszą zgubą, występował w obronie uciszonych chłopów, głosił pochwałę rozumu oraz języka ludowego. Zakładał szkoły ludowe. W swoich płomiennych mowach filozoficznych i pamiętnikach zebranych dopiero dwadzieścia lat po jego śmierci w *Neo martyrologio (Nowej martyrologii)* łączył duch, idee oświeceniowe z wychowaniem młodzieży, religijną wiarę z narodową świadomością. Jego „apostolska” działalność była solą w oku Turków, dlatego zamordowali go w 1779 roku.

2. Pieśni ludowe

Kosmas Etolos był nie tylko piewą cierpień i marzeń narodu, ale równocześnie gorliwym zwolennikiem i propagatorem pieśni ludowych. One między innymi pozwoliły narodowi greckiemu przetrwać najtrudniejsze lata niewoli i zachować swoją odrębność narodową. Tworzyli i śpiewali je ludzie anonimowi, prości, chłopci, kleftowie (junacy górscy), którzy znajdowali się często daleko od oficjalnej oświaty i kultury. Tak powstawał świat wyrażony w lamentach, w wyniosłości uczuć patriotycznych, w miłosnej euforii i szlachetnej przyjaźni. Tak bujnej poezji ludowej nie miał w tym okresie żaden kraj europejski.

Poezja ludowa czy gminna zajmuje wyjątkowe miejsce w literaturze greckiej i duchowej historii. Zachwycali się i tłumaczyli ją m.in. Byron i Wiktor Hugo, Claude Fauriel, Wilhelm Müller („Grek Müller”, tak go nazywano) oraz W. Goethe, który 5 lipca 1815 roku pisał do swego syna: „Pieśni greckie należą do najpiękniejszych ze znanej nam liryczno-dramatyczno-epickiej poezji”¹¹ Decydowały o tym często: namiętna zmysłowość, bolesna tęsknota, ognistość patriotyczna, bezpośredni stosunek do przyrody, do życia i niepokoju przed śmiercią. Tak powstała gorąca liryczna mowa, która wzruszała uczuciowo. Wiele z tych pieśni posiada sceniczną wizję, przeciwstawne motywy, paralelizmy, doznania i cierpienia zbliżone do wysokiej poezji narodowej. Jakie wartości decydowały o jej randze? Przede wszystkim: uczuciowe, językowe, ludowe i historyczne. I na tym tle, wśród wielu rodzajów pieśni gminnych, można wyróżnić trzy: historyczne, klefetyckie (zbójnickie), lamenty. Pieśni historyczne powstawały natychmiast po dramatycznych wypadkach, bitwach, oblężeniach, upadkach miast, po bohaterских czynach wodzów wolności. Służyły przedsta-

¹¹ Dieterich, K. 1929. „Goethe und die neugrichische Volksdichtung”. *Hellad-Jahrbuch*. 61.

wieniu w sposób kronikarski lub epiko-liryczny pewnego następstwa zdarzeń. Dlatego łatwo określić miejsce i czas ich powstania. Narracja i opowieść wyrażały zachwyty, dumę, hymn, boleść, beznadziejne życie w niewoli i pragnienia ludu. Pomagały w psychicznym odrodzeniu. Wystarczy wymienić kilka tytułów: *Diakos*, *Lenio*, *Córka Botsarisa (I kori tu Botsari)*, *Despo*, *I alosi tu Naupliu (Upadek Nauplionu, 1715)*, *Pargi (1819)*¹². Jest w nich czyn, poświęcenie i cel życia, radość, że wolność przyniesie lepsze jutro.

Pieśni klefetyckie powstały w okresie panowania tureckiego po XVI wieku, kiedy uzbrojeni chłopci (zbójnicy) chronili się w skalistych górach, uciekając przed prześladowaniami Turków i własnych godzabasów (starszyzna wiejska, z której powstała z czasem warstwa drobnych feudałów). Godzabasowie nazywali zbrojne oddziały chłopów mianem „kleftów” (złodziei). Lud kochał swoich obrońców, mścicieli i darzył gorącą sympatią. To poparcie ludu oraz chęć powetowania doznanych krzywd, mobilizowało kleftów do lepszej organizacji i taktyki, tam, w niedostępnych górach, gdzie uczyli się sztuki wojowania. Niepokonani dzięki taktyce partyzanckiej, wierni prawom obowiązku i broni przekazywali swoje doświadczenia z pokolenia na pokolenie. Ruch ten zrodzony z indywidualnego protestu, powoli nabierał charakteru chłopsko-ludowego, stawał się postrachem zaborców i ich popleczników, kształcił wspaniałych wodzów dla przyszłej rewolucji 1821 roku, którzy przetrwali potem jako bohaterowie legend, baśni i pieśni. Tak więc pieśni klefetyckie miały konkretnych adresatów w swojej narracji, konkretne osoby i wydarzenia. Nie było w nich abstrakcyjnych sensów. Wyrażały bardziej podziw dla męstwa, bohaterstwa i poświęcenia, dla duchowej i fizycznej niezależności w mrocznych czasach niewoli. Ich bogata melodyka prawie nigdy nie była wykorzystana w tańcach. Jako przykład można podać kilka tytułów: *O jeros kleftis (Stary kleftis)*, *Kitsos*, *Kolokotronis*, *Zacharakis*, *Katsandonis*, *Vasilis*, *Andrikos*.

W ostatniej pieśni (*Andrikos*) bohater na wieść o przybyciu floty rosyjskiej na Peloponez gotowej do walki o wolność Grecji (1770), pospieszył ze swoim oddziałem. Rosjanie odstąpili jednak od planu wyzwolenia Grecji. *Andrikos* uciekł przed zemstą turecką do gór w Lewadii, stamtąd do Prewazy, podlegającej Wenecjanom, którzy oddali go w ręce Turków. Turcy udusili go w więzieniu (1797), ponieważ nie chciał przejść na mahometanizm i służbę sułtanowi. Ciało jego wrzucono do Bosforu.

Ojczyznę pieśni klefetyckich były Peloponez, Epir, Thessalia oraz Macedonia południowa.

„Lamenty – pisze N. Chadzinikolau – należały obok pieśni klefetyckich do najbardziej kunsztownych twórców myśli i tradycji. W nich lud zachował staro-

¹² Zob. Politis, L. 1965. *Ekloje apo ta tragedia tu elliniku lau, Athine 1915*. Athines: Ellinika Dimotika Tragedia (wyd. Akademii Ateńskiej).

greckie uczucia i wzruszenia bez piętna chrześcijańskiej eschatologii. Nie było w nich podziału na piekło i raj, wszyscy umarli szli do mrocznego, zimnego podziemia. Jedynym przykazaniem tych lamentów było radowaniem się życiem doczesnym. I ta radość nie opuszczała anonimowych autorów nawet w najsmutniejszych chwilach”¹³.

Lamenty nie miały więc nic wspólnego z chrześcijańskim pouczeniem, pokorą. Należały raczej do idololatrii.

Greckie pieśni gminne nie miały sobie równych w Europie. Były w swojej różnorodności tematycznej, nastroju, liryzmie i melancholijności poetyckim tętnem narodu. Oryginalność struktur stylistycznych uzupełniała muzyczną stronę i rytmiczność układów słownych. Dominowały wersy piętnastosylabowe ze stałą cezurą po ósmej sylabie (8+7), podobnie zresztą jak w poezji liryczno-osobistej. Rzadko występowały rymy (spotykamy je w dystychach popularnych na Krecie i innych wyspach). Większość pieśni nie tylko była śpiewana, ale i tańczona. Przeważały rytmy 5/8 i 7/8 zbliżone do rytmu Homerskiego heksametru¹⁴. Tak więc kunszt tych pieśni nieraz osiągał wyżyny artystyczne eposów dawnych epok. I one dały początek prawdziwie narodowej poezji greckiej.

3. Rigas Veletinlis

Postępowe koła szlachty, kupców i rzemieślników skierowały swoje nadzieje ku Francji. Stamtąd dochodziły idee amerykańskiej wojny o niepodległość, Deklaracji Praw Człowieka i Rewolucji Francuskiej oraz doniesienia o naukowych odkryciach i osiągnięciach bojowych Napoleona. Te znamiona epoki oraz hasła oświeceniowe znalazły szerokie odbicie w ideologii szermierza społeczno-politycznego i reformatora Rigasa Veletinlisa (właściwe nazwisko Antonis Kiriazis). Urodził się on w 1757 roku w rodzinie zamożnego kupca w tessalijskiej wsi Velestino (starożytna nazwa Fere). Z powodu zatargu z Turkami i prześladowań wcześniej wyemigrował do Konstantynopola, zajmując się handlem i gubernatorstwem. Stamtąd przeniósł się do Bukaresztu, gdzie odbył gruntowne studia. Był sekretarzem znanych rodów Ipsilantisów, Mavrokordatów oraz barona Laugenfelda. W Bukareszcie założył Eteria ton filon (Towarzystwo Przyjaciół), które miało na celu rozbudzenie patriotycznego ducha Greków oraz przygotowanie narodów bałkańskich do powstania przeciw Turkom. Potwierdza to także list Puszkina do Dawidowa, napisany w marcu, miesiącu wybuchu rewolucji 1821: „Zapewne wiecie, że ponad trzydzieści lat temu powstała z szerokim oddziaływaniem tajna organizacja, która miała na celu wyzwolenie Grecji”¹⁵.

¹³ Chadzinikolau, N. op.cit. 26.

¹⁴ Zob. Georgiades, Th. 1949. *Der neugriechische Rhythmus*. Hamburg. 98–121.

¹⁵ Zoidis, G.I. 1957. *Rias Veletinlis*. 49.

W 1796 roku przeniósł Rigas siedzibę organizacji do Wiednia, ponieważ tam znajdowało się duże środowisko wykształconych Greków. Nawiązał kontakt z Napoleonem, polskimi emigrantami oraz późniejszym pierwszym prezydentem Grecji, Ioannisem Kapodistriąsem. Zaprzyjaźnił się ze światłymi, entuzjastycznymi zwolennikami francuskiego oświecenia: Dimitriosem Katartzisem, Iosiposem Misiodakasem, Danielem Filippidisem. Dzięki nim utrwalił poglądy językowe. Zrozumiał, że tylko za pomocą języka mówionego przez lud może nauczać, rozpalać umysły i wzywać do wspólnego bałkańskiego działania. Kompleksowa koncepcja współdziałania bałkańskich narodów i utworzenia wolnej, demokratycznej wspólnoty oparta była na równouprawnieniu wszystkich narodów. O tym jak widział te przyszłą rewolucję Rigas, świadczy jego wspaniały tyrzejski *Hymn*¹⁶, zwany „grecką Marsylianką”:

*Bułgarzy, Albańczycy, Ormianie i Grecy,
Czarni i Biali, ogarnięci wspólnym pędem
Dla wolności uzbrójmy się w miecze
Niech wsławi się wszędzie nasze męstwo.
.....
Lepsza godzina życia na wolności
Niż czterdzieści lat w niewoli i więzieniu...*

Rigas traktował swoje pisarstwo jako formę działania społecznego i politycznego. Dlatego utwory tego typu nie mogą być oceniane za pomocą jedynie kanonów sztuki. Obok *Thurios'u* (*Pieśni bojowej*) napisał też inne utwory o treściach libertyńskich, np. *Imnos patriotikos* (*Hymn patriotyczny*), przetłumaczył melodramat włoskiego dramaturga Pietra Metastasio *Olimpiade* oraz zbiór opowieści francuskich *Scholion ton delikaton eraston* (*Szkoła delikatnych kochanków*, czwarty tom głośnej *Voyage du jeune Anacharsis en Grece* (*Podróży młodego Anacharsisa w Grecji*) Barthelmy'ego, *I Woskopula* (*Pastuszkę*) Marmontela, *Esprit des lois* Montesquieu oraz *Protos Naftis* (*Pierwszy Marynarz*) Gessnera. Napisał także podręcznik fizyki, książkę o sztuce wojny *Stratitiko Egolpion* (*Wojskowy amulet*) oraz prace historyczne, publicystyczne, odezwy, dokumenty kartograficzne (mapy Grecji) i *Sintagma* (*Konstytucję*) dla przyszłej wspólnoty bałkańskiej, w której głosił wolność wyznania i słowa, równość wszystkich obywateli, rozumnych praw, sprawiedliwość i równouprawnienie kobiet. Nawoływał do solidarności i braterstwa ludów nie tylko bałkańskich, ale wszystkich narodów chrześcijańskich, także azjatyckich i arabskich. Niestety Rigas nie doczekał się realizacji swego programu. Schwytyany przez Austriaków w dniu 19 grudnia 1797 roku w Trieście i oddany w ręce Turków w zamian za

¹⁶ Hymn od razu został przetłumaczony na wiele języków, m.in. na angielski (Byron), rosyjski (N. Gniędycz), serbski (Boislav B. Raschić).

polskich emigrantów politycznych¹⁷. Został zamordowany w Belgradzie w nocy z 10 na 11 czerwca 1798 roku wraz z siedmioma towarzyszami. Ich zwłoki wrzucono do Dunaju. Jednak ostatnie słowa Rigasa: „Posiałem wystarczającą ilość ziaren, niedługo moja ojczyzna zbierze plony” – utrwały poczucie obywatelskie, podnosiły na duchu i mobilizowały do walki.

Rigas Velestinlis nie był oczywiście wielkim artystą-poetą i nie wszystkie jego utwory wytrzymały próbę czasu. Przypominały bardziej krzyk i szcęk zbroi. Po raz pierwszy osobista poezja mówiła o ideałach językiem prostym, zrozumiałym przez wszystkich. Bowiem dusza Greka nie żądała w tym czasie artystycznych uniesień i fajerwerków rymotwórczych, lecz wolności, powietrza, wiary i nadziei na spełnienie wielkiego marzenia. To było największe pragnienie upokorzonych umysłów i ciał. I tę rolę spełniał w stopniu doskonałym. Jego utwory zrodzone z patriotycznego bólu, miłości do ojczyzny i wiary w idee wolności, ożywiły świadomość narodową i utorowały drogę poezji patriotycznej, otworzyły przed językiem ludowym nowe perspektywy rozwoju. A działalność ta miała wielki wpływ na rozwój myśli społecznej i reformatorskiej, która tak bujnie rozrosła się w latach następnych. W tym sensie można go nazwać prekursorem greckiego oświecenia.

4. Spory językowe

Dynamiczny rozwój oświaty, wpływ francuskiego oświecenia, encyklopedystów i konieczność tłumaczenia obcych dzieł wysuwały na pierwszy plan język, który coraz bardziej domagał się zdecydowanych reform. Dwujęzyczność (dyglosja) żywa w Grecji do 1976 roku, komplikowała kontakty między ludźmi wykształconymi a prostym ludem. Jakim więc językiem należało posługiwać się w popularyzowaniu ideałów oświecenia? Czy archaicznym, zmumifikowanym, attyckim, „oczyszczonym” z żywych form gramatycznych i leksykalnych propagowanym przez fanariotów, Vulgarisa, Theotokisa, Pariasa, czy ludowym (dimotiki), jak się tego domagał Misiodakas. Reforma językowa była konieczna, szczególnie teraz, kiedy powstawały nowe szkoły, drukowano mnóstwo książek i podręczników pisanych w języku ludowym, a wielu wykształconych Greków domagało się jak najszybszego wyjścia z mroków azjatyckiego zacofania. Problem ten absorbował też wydawców, których ambicją było „oświecać” naród, popularyzować literaturę i kulturę grecką, zachęcać cudzoziemców do zainteresowania się Grecją zagrożoną wciąż przez Turków. Powstały pierwsze wydawnictwa greckie: w 1670 w Wenecji (braci Glikidesów), w Wiedniu w 1783 (na mocy zezwolenia cesarza Józefa II). Również były agent hospodara Ghika

¹⁷ Zob. Spiros Melas. 1962. *Neolliniki logotechnia*. Athine. 75.

w Petersburgu, Gossan, proponował w 1781 r. Stanisławowi Augustowi założenie w Warszawie drukarni wydającej książki nowogreckie¹⁸. W roku 1790 w drukarni braci Puliosów wyszła w języku greckim „Efimeris” („Gazeta”), z którą współpracował Rigas Velesinlis. W ślad za „Gazetą” poszły następujące pisma: „Ellinikos Tilegrafos” („Grecki Telegraf”), „Idisis” („Wiadomości”) „Ermis o Logios” („Hermesem Oświecony”), które nie tylko informowały, ale i propagowały idee oświeceniowe, wychowywały, uczyły miłości do kraju, języka i literatury greckiej; wpływały na umysły i upodobania ludzi¹⁹. Powstał niespotykany dotąd ruch w obronie greckiego języka ludowego.

Drogą Misiodakasa poszedł myśliciel i reformator szkolnictwa, nauczania i wychowania, Dimitrios Katartzis lub Fotiadis (1725–1800). W sprawach językowych jego stanowisko było bezkompromisowe. Zaciekle bronił języka ludowego, potocznego, „naturalnego”, jak go nazywał w swojej gramatyce Romeikia glossa (Grecki język). Napisał gramatykę języka starogreckiego. Atakował bezmyślne naśladowanie skostniałego języka antycznego, jego typologii i składni. Celem jego było pomóc uciemionej „greckiej rasie”. Propagował idee encyklopedystów francuskich i tłumaczył ich utwory.

Filozof i encyklopedysta, Athanasios Psalidas, który studiował medycynę, filozofię, matematykę i fizykę doświadczałną w Padwie, gorliwie walczył o zreformowanie programu w szkołach, o wychowanie młodzieży w duchu patriotycznym. Prześiąknięty ideami Rewolucji Francuskiej napisał ważną książkę *Elliniki Nonarchia (Grecka prowincja)* dedykowaną Rigasowi. Za pomocą języka ludowego atakował w niej anarchię, monarchię, bezwzględnych Turków i rodzimych godzabasów, kler i w ogóle ludzi pazernych, pozbawionych cech patriotycznych.

Najgorliwszym zwolennikiem języka ludowego był Jannis Vilaras (1771–1823), który studiował w Padwie medycynę. Potem przez wiele lat pracował jako lekarz na dworze Ali-Paszy w Ioanninie. Tu w „gnieździe wilka” jego działalność społeczna i polityczna oraz filologiczna nabrała rozmachu. Studiował dzieła klasyków greckich, twórców francuskich i włoskich. Tłumaczył ich dzieła. W studium *Romeiki glossa (Język grecki)*, dedykowanym przyjacielowi, nauczycielowi, nauczycielowi, Psalidasowi, przedstawił swoje reformatorskie poglądy językowe. Domagał się całkowitej likwidacji historycznej ortografii, akcentu i wprowadzenia pisowni fonetycznej. Dał temu wyraz w swoich utworach lirycznych i satyrycznych, w bajkach²⁰ i mitach oraz przekładach utworów Platona i Tukidydesa. Jego liryka jest odświeżeniem chwilowych i dynamicznych

¹⁸ Reychman, J. 1950. *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce w XVIII wieku*. Wrocław. 75.

¹⁹ Zob. Chadzinikolau, N. op. cit. 21.

²⁰ W formie tak ulubionej przez epokę Oświecenia stworzył Vilaras prawdziwe małe arcydzieła sztuki pisarskiej.

spieć oraz pragnień miłosnych, a satyry, dobroduszne, przenikliwe, uszczypliwe, celne, inteligentne, pokazują bogatą galerię typów ludzkich, atakują bogatych, dumnych i pyszałkowatych obłudników, pochlebców, skąpców, łgarzy, fireyków, gadulskich, nawet swoich kolegów lekarzy. W satyrach i bajkach autor jednak nie wyszedł poza krąg krytyki obyczajowej.

Twórczość Vilarasa przypomina swoim dynamizmem i bezkompromisowością Rigasa Velestinlisa i bezsprzecznie przyczyniła się do ukierunkowania i ugruntowania poglądów językowych wieszczka poezji romantycznej, Dionisiosa Solomos.

Podobne poglądy reprezentowali Savojas Surmelis (1712–1780) i Dimitrios Guzelis (1774–1848, uczestnik wojen napoleońskich) mieszkający na wyspie Zakynthos. W swych komediach w języku ludowym dialektu wyspiarskiego, ośmieszali ciemnotę, nędzę umysłową, podupadłą moralność, wiarę w zabobony, chciwość i służalstwo.

Nie mniej skuteczne w walce z zacofaniem i nieprawością były satyry poety, malarza i duchownego, Nikolasa Kutuzisa (1741–1813). Sędzia i wnikliwy obserwator rzeczywistości, ostrością, celnością, jasnością i przejrzystością myśli atakował wszelkie zjawiska życia społecznego, politycznego i moralnego. Kpił z tych, którzy wierzyli w szlachetne intencje Napoleona oraz z intelektualistów zaśmiecających język grecki archaizmami i makaronizmami.

W tej najbardziej zagorzałej walce językowej uczestniczył też Adamantios Korais (1748–1833)²¹. Urodził się w Smyrnie w rodzinie kupców. W 1771 roku znalazł się w Amsterdamie, gdzie reprezentował interesy handlowe swego ojca. Po siedmiu latach powraca do Izmiru. Niespokojna dusza nie pozwala też długo tam przebywać. Zamierza studiować medycynę. W tym celu wyjeżdża do Montpellier, po czym do Paryża. Na zaproszenie wielkiego filologa i hellenisty Villoison'a. Zrezygnuje jednak z pracy lekarza, żeby zająć się na dobre filologią. Kontakty z emigracją grecką oraz wybitnymi filhellenami (Villoison, Chardon de la Rochette, Thurot, Fauriel) pozwala mu realizować swoje ambicje reformatorskie oświaty i kultury umysłowej. Domagał się wychowania w nowym świeckim duchu, zgodnie z zaleceniami szwajcarskiego pedagoga i pisarza J.H. Pestalozziego. Rozumem i duszą dążył do odrodzenia rodu greckiego. Znajomość języków obcych (łaciński, niemiecki, holenderski, angielski, francuski) ułatwia mu kontakty europejskie. Pisze i rozpowszechnia (anonimowo) patriotyczne broszury: *Adelfiki didaskalia* (*Braterskie instrukcje*), *Asma polemistirion* (*Pieśń wojownicza*), zbliżone do pieśni Rigasa. Propagował w nich naukę wolności, podnosił na duchu uciemiężonych i upodlonych Greków. Jako szermierz oświeceniowy uporczywie starał się przenieść tendencje zachodniego oświecenia do Grecji. Wierzył w pomoc Francji, a przede wszystkim w Napoleona.

²¹ Zob. Therianu, D. 1889–1890. *Adamantios Korais*. Tomy I–III. Triest.

Walka o Grecję nabiera charakteru filologicznego. Zakłada w 1805 roku Elliniki Wiwliothiki (Grecką Bibliotekę), pomagają mu w tym bracia Zosimades, którzy uwierzyli w wielkie humanistyczne idee Koraisa. W jej serii wydawniczej ukazują się dzieła Arystotelesa, Plutarcha, Homera, Strabona, Ksenofonta, Platona, Epikteta.

Korais bardziej zasłużył się jako tłumacz i wydawca. Bezsprzecznie należał do wielkich osobowości, był ideologiem nasiąkniętym marzeniami, głosicielem wolności i sprawiedliwości. Pragnął mówić językiem wysanym z mlekiem matki. Teoretycznie zbliżał się do zwolenników języka mówionego, w praktyce należał do obozu archaistów. Tak więc szukał „złotego środka”, który zadowalałby „mędrców i naród”²². Dlatego, choć głosił, że „język jest obszarem kraju, który nie ulega wydziedziczeniu i z tego obszaru uczestniczą wszyscy członkowie społeczności z demokratyczną, powiedziałbym, równością”, uparcie zwalczał archaistów i ludowców, „dążył do akceptacji antycznego dialektu attyckiego, zastępując wyrazy ludowe słownictwem etymologii starożytnej. Ze strukturalno-gramatycznego systemu Koraisa wywodzi się język „katharevusa”, język pierwszych lat niepodległości Grecji, z którego stopniowo i świadomie odchodzono w stronę archaizacji”²³.

Reformy językowe, paralogizmy i egzageracje Koraisa ostro potępił Iakovos Rizos Nerulos (1773–1850) w swojej komedii satyrycznej *Ta korakistika* (Język kruków).

Gorliwym przeciwnikiem Koraisa był też fanariocki pisarz Panajotis Kodrikas (1762–1827). Przez wiele lat przebywał w Porcie, Bukareszcie, a od 1797 roku w Paryżu. Wtedy nawiązał kontakt z Polakami, który utrzymywał jeszcze w okresie kościuszkowskim i później. W pracy *Meleti tis Kinis Ellinikis dialektu* (*Studium Wspólnego Greckiego dialektu*), w pełni akceptowanej przez Patriarchę Grigoriosą V²⁴, reprezentował poglądy spadkobierców konserwatywnych tradycji bizantyńskich, którzy restytuowali grekę klasyczną, język ludzi szlachetnie urodzonych i patriarchy, a nie „uliczników”. Odwołaniem się do wzorów klasycznych i do attyckiego dialektu językowego próbował udowodnić, że nowożytni Grecy są spadkobiercami starożytnych przodków i przez niewolnicze naśladowanie tamtych szybko osiągnie się ich wyżyny.

Z programem i tendencjami językowymi fanariotów solidaryzowała się również późniejsza romantyczna szkoła ateńska (1830–1800).

Tak więc z powyższej analizy wyłania się obraz niezwykle bogatego w dokonania oświecenia greckiego. Jego konsekwencje wyszły daleko poza epokę i wpłynęły z pewnością na odrodzenie się narodu greckiego i powstanie nowożytnej państwowości greckiej jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku.

²² Zob. Vutieridis, I. 1976. *Istoria tis neoellinikis logotechnias*. Athine. 257.

²³ Chadzinikolau, N. op. cit. 27.

²⁴ Zob. Mirasjezi, M. 1978. *Neoelliniki logotechnia*. Tom I. Athina. 330.

Bibliografia

- Chadzinikolau, N. 1986. *Literatura nowogrecka 1453–1983*. Warszawa–Poznań. 18.
- Dieterich, K. 1929. „Goethe und die neugrichische Volksdichtung”. *Hellad-Jahrbuch*. 61.
- Georgiades, Th. 1949. *Der neugriechische Rhythmus*. Hamburg. 98–121.
- Karathanasis, A. 1975. *I flanginos scholii*. Thessaloniki. 38–40.
- Mirasjezi, M. 1978. *Neoelliniki logotechnia*. Tom I. Athina. 330.
- Politis, L. 1965. *Ekloje apo ta tragedia tu elliniku lau, Athine 1915*. Athines: Ellinika Dimotika Tragedia (wyd. Akademii Ateńskiej).
- Reychman, J. 1950. *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce w XVIII wieku*, Wrocław. 75.
- Solomos, D. 1955. *Panda*. Tom II. Athina. 22.
- Spiros Melas. 1962. *Neoelliniki logotechnia*, Athine. 75.
- Therianu, D. 1889–1890. *Adamantios Korais*. Tomy I–III. Triest.
- Tomadakis, N. 1947. *O Iosif ke i Kriti*. Athine.
- Vranusis, I.L. 1955. *I Prodromi*. Athine. 58.
- Vutieridis, I. 1976. *Istoria tis neoellinikis logotechnias*. Athine. 257.
- Zoidis, G.I. 1957. *Rias Velestinlis*. 49.
- Zoras, J. *I Panaja ke i sillogi „Anthi Ewlawias”, „Elliniki Dimokratia”, 15 sierpnia 1949*. 337–341.

